

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

ΑΡΧΙΜ. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΒΑΡΛΑ
ΙΕΡ. ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΟΥ Ι.Ν. ΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΙΕΡΕΩΣ ΤΗΣ Α.Β.Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ Α.Β.Σ.Θ.

ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 29ην ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1982
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΘΟΥΣΑΝ ΤΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΠΡΟΤΑΣΣΕΤΑΙ ΕΙΣΗΓΗΣΗ
ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΥΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΠΡΥΤΑΝΕΩΣ
κ. ΑΡΙΣΤΟΚΛΗ ΙΓΝΑΤΙΑΔΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1982

ΑΝΩΤΑΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

ΑΡΧΙΜ. ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΒΑΡΛΑ
ΙΕΡ. ΠΡΟ-Ι-ΣΤΑΜΕΝΟΥ Ι.Ν. ΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΟΦΙΑΣ
ΚΑΙ ΙΕΡΕΩΣ ΤΗΣ Α.Β.Σ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ Α.Β.Σ.Θ.

ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΤΗΝ 29ην ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1982
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΘΟΥΣΑΝ ΤΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΠΡΟΤΑΣΣΕΤΑΙ ΕΙΣΗΓΗΣΗ
ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΥΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΠΡΥΤΑΝΕΩΣ
κ. ΑΡΙΣΤΟΚΛΗ ΙΓΝΑΤΙΑΔΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1982

Ἡ σημερινή γιορτὴ θεωρεῖται καὶ εἶναι γιορτὴ τῆς Παιδείας. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα ὅλων τῶν βαθμίδων τιμοῦν τὴν μνήμη τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν σὰν προστατῶν τους. Ἡ καθιέρωση τῆς γιορτῆς αὐτῆς ἀνάγεται σὲ πολὺ παλιὰ ἐποχὴ: συγκεκριμένα τοποθετεῖται γύρω στὸ 1100 μ.Χ. ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὅταν ὁρίσθηκε κοινὴ μέρα γιορτῆς τῆς μνήμης τους ἡ 30ῆ Ἰανουαρίου κάθε ἔτους.

Ἡ Σχολὴ μας συμμετέχοντας στὸν ἑορτασμὸ αὐτό, μὲ ἀπόφαση τῆς Συνελεύσεως τῶν καθηγητῶν τῆς ἀνέθεσε τὴν ἐκφώνηση τοῦ πανηγυρικοῦ τῆς ἡμέρας στὸν πανοσιολογιώτατο ἀρχιμανδρίτη, πνευματικὸ πατέρα τῶν φοιτητῶν μας καὶ πτυχιούχο τῆς Σχολῆς, κ. Μακάριο Βαρλᾶ.

Παρακαλῶ τὸν ὁμιλητὴ νὰ μὲ διαδεχθεῖ στὸ βῆμα.

Ἀξιότιμε Κύριε Πρύτασι,
Σεβαστοί μου κ. καθηγηταί,
Κυρίαί καὶ Κύριοι,
Ἀγαπητοὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι,

Ἡ ἑορτὴ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν φέρει πάντοτε εἰς τὴν ἐπικαιρότητα τὸ πολυσυζητηθὲν θέμα τῶν κοινωνικῶν των τοποθετήσεων. Ἔχουν γραφῆ πλείστα ὅσα σχετικά. Παρὰ ταῦτα ὅποτε κάποιος ἀναλαμβάνει νὰ διαπραγματευθῆ τὸ θέμα νομίζει ὅτι εὐρίσκειται πρὸ νέων ἀνακαλύψεων, πρὸ ἀληθινῶν ἐκπλήξεων, καθὼς ἀνευρίσκει στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ἐγνώριζεν ἢ δὲν ἐφαντάζετο ὅτι ὑπάρχουν. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ προηγουμένως ἀσχοληθέντες δὲν τὰ ἐπεσήμαναν καὶ δὲν τὰ ἐπρόσεξαν. Ἀπλῶς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία καὶ ἔμπρακτος προσφορὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὑπῆρξε τόσον πλουσία καὶ πολύμορφος, ὥστε εἶναι ἀναγκασμένος ὁ μελετητὴς νὰ ἐπιλέγῃ ἐκάστοτε ἐλάχιστα σημεῖα καὶ νὰ περιορίζεται εἰς ὠρισμένας μόνον πλευρὰς τοῦ θέματος.

Ἡ σημερινὴ παρουσίασις δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὸν γενικὸν κανόνα. Ἐκ τοῦ ἀπεράντου λεμιῶνος τῶν συγγραμμάτων τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν θὰ σταχυολογήσωμεν ὀλίγα μόνον κείμενα, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ λάβωμεν μικρὰν γεῦσιν τοῦ πνεύματός των καὶ νὰ ἴδωμεν ὠρισμένας πτυχὰς τῆς κοινωνικῆς διδασκαλίας των καὶ τῆς ὑπ' ἐκείνων θεωρήσεως πλευρῶν τινῶν τῶν μεγάλων ἀνθρωπίνων προβλημάτων.

Πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι πολλὰ ἐξ ὧσων θὰ ἐκτεθοῦν ἔχουν ἤδη ἀναφερθῆ ἢ ἀναπτυχθῆ εἰς παρελθόντα ἔτη ὑπὸ καθηγητῶν τῆς Σχολῆς μας ἢ καὶ ἄλλων Σχολῶν. Ἐπίσης, εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν διδασκαλίαν τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ἰδιαιτέρως τὴν Ὁμιλίαν τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Κυρίου Κυρίου Παντελεήμονος, ἐκφωνηθεῖσαν ἐν τῇ αἰθούσῃ διαλέξεων τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἑορτασμῶν τῆς χιλιοστῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ Μεγάλου Ἱεράρχου.

Ἀναλαθὼν τὴν ἐκφώνησιν τῆς παρούσης ὁμιλίας εἶχον τὴν συναισθησιν ὅτι ἀναλαμβάνω ἔργον τὸ ὁποῖον ἔχουν διαπραγματευθῆ πλείστοι

ὄσοι κατὰ πολὺ ἀνώτεροί μου. Ἐπεδέχθη ὅμως τὴν τιμητικὴν αὐτὴν ἀνάθεσιν μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ παρουσιάσω ὄχι ἰδικὰς μου κρίσεις ἀλλὰ κείμενα ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα δὲν χρειάζονται πολλὰ σχόλια, διότι ὁμιλοῦν ἀφ' ἑαυτῶν.

Κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν διδασκαλιῶν των, εἶναι χρήσιμον νὰ δώσωμεν μίαν εἰκόνα τῆς ὅλης καταστάσεως τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη χαρακτηρίζεται ὡς ὁ «χρυσοῦς αἰὼν» τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας, ἀκριβῶς διότι τότε διέλαμψαν οἱ «τρεῖς μέγιστοι φωστῆρες τῆς τρισηλίου θεότητος». Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως περὶ αἰῶνος καθαρότητος ἠθικῆς ἢ εὐδαιμονίας ὑλικῆς. Ἀντιθέτως, ὅπως ἐπανειλημμένως ἔχει τονισθῆ ὑπὸ ὁμιλητῶν ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου κατὰ τὸ παρελθόν, ἐπρόκειτο περὶ αἰῶνος ἀθλίας ἠθικῆς διαφθορᾶς ὡς καὶ τεραστίας οἰκονομικῆς κρίσεως. Συνοψίζοντες τὰ λεχθέντα ὑπὸ προηγουμένων ὁμιλητῶν καὶ προσθέτοντες καὶ ὠρισμένας ἐπὶ πλέον παρατηρήσεις θὰ προσπαθήσωμεν νὰ παρουσιάσωμεν ἐν ὀλίγοις τὸν κόσμον ἐκεῖνον τὸν ὁποῖον εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι.

Τὸ ἀπέραντον ρωμαϊκὸν κράτος, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ μέχρι τῆς Περσίας, ἐφαίνετο ὅτι εἶχεν ἐκχριστιανισθῆ. Εἰς τὴν πραγματικότητα, παρὰ τὴν ἱστορικὴν μεταβολὴν τὴν ὁποῖαν ἐσημείωσεν ἡ μεγάλη προσωπικότης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, δὲν εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἡ χριστιανοποίησις καὶ ἠθικοποίησις τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Ἀπλῶς πλείστοι ἐβαπτίζοντο χριστιανοὶ ὄχι ἐκ πίστεως ἀλλὰ διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν σταδιοδρομίαν των. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ διεφθαρμένη ἀριστοκρατία τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς ἠκολούθει τὴν ἀρειανικὴν αἵρεσιν καὶ ὄχι τὴν γνησίαν πίστιν τῶν χριστιανῶν. Οἱ ὀρθόδοξοι κατεδιώκοντο σκληρῶς καὶ αἱ συμπλεκόμεναι κατ' αὐτῶν ραδιουργίαι καταδεικνύουν πόσον ὀλίγον τὸ ἀληθὲς χριστιανικὸν πνεῦμα εἶχεν ἐπηρεάσει τὴν ἀνωτέραν κοινωνικὴν τάξιν τοῦ κράτους.

Ἡ κρατικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἔβαινεν παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν διαφθορὰν τῶν ἡθῶν. Βαρεῖαι φορολογίαι κατεπίεζον τὰς πτωχοτέρας τάξεις, ἀλλὰ τὰ χρήματα τὰ ὁποῖα συνεκεντρῶνοντο κατασπαταλῶντο εἰς τοὺς ὑψηλοὺς μισθοὺς πλήθους ὑπαλλήλων τῆς ἀπεράντου γραφειοκρατίας, τῶν ὁποίων ἡ ἀληθινὴ προσφορὰ ἦτο μηδαμινή. Τεράστια ποσὰ κατηναλίσκοντο εἰς ἄχρηστα φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς ὄχλους, εἰς πομπῶδη δημόσια θεάματα, εἰς τὴν συντήρησιν πολυαριθμῶν

ευνούχων, χορευτῶν, γελωτοποιῶν. Εἰς ταῦτα προσετίθεντο τὰ τεράστια ἔξοδα τῶν πολέμων ἐναντίον τῶν εἰσβαλλόντων ἐχθρῶν, τῶν Περσῶν ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ τῶν διαφόρων γοιθικῶν φυλῶν ἀπὸ Βορρᾶ. Πλήν ὁμως τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, αἱ ἐπισυμβᾶσαι κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην φυσικαὶ συμφοραὶ, πλημμῦραι, ξηρασίαι, σεισμοί, ἐπέφερον ἀστάθειαν τοῦ νομίσματος, ἔλλειψιν τροφίμων καὶ ἐξαθλίωσιν τῶν πτωχῶν τάξεων. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του τὸ ἓν δέκατον τῶν κατοίκων τῆς μεγάλης πόλεως Ἀντιοχείας ἦσαν πένητες «οὐδὲν ὅλως ἔχοντες»¹. Κατὰ τὸν λιμὸν καὶ τὴν ξηρασίαν αἱ ὁποῖαι ἐνέσκηψαν εἰς τὴν Καππαδοκίαν ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πολλοὶ ἐκινδύνευσαν νὰ ἀποθάνουν ἐκ τῆς πείνης. Καὶ ταῦτα συνέβαινον καθ' ὄν χρόνον ὑπῆρχον ἄλλοι ζῶντες ἐντὸς τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς χλιδῆς, ζῶντες ἐντὸς πολυτελεστάτων ἐπαύλεων ζωὴν προκλητικῆς ἐπιδείξεως.

Αὐτὸς ἦτο ὁ κόσμος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔδρασαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι. Διεφθαρμένοι πλούσιοι ἀφ' ἑνός, πλήθη πτωχῶν ἀφ' ἑτέρου. Πολυτέλεια καὶ πενία, πλοῦτος καὶ ἀθλιότης ἀπετέλουν τὰς ἀντιθέσεις τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος. Εἰς ταῦτα προσετίθεντο αἱ βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ αἱ φυσικαὶ καταστροφαί.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι δὲν ἦσαν ἐπιστήμονες οικονομολόγοι διὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐπιστημονικῶς τὰ οικονομικὰ προβλήματα τῆς συγχρόνου των κοινωνίας. Ὅμως αἱ καρδίαι των ἐφλέγοντο ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν ἄνθρωπον, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐσταυρώθη. Διὰ τοῦτο τὰ οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς των τοὺς ἀπησχόλουν ἐντονώτατα. Καὶ προσεπάθησαν νὰ συμβάλουν εἰς τὴν ἐπίλυσιν των καὶ διὰ λόγων καὶ διὰ πράξεων. Προσεπάθησαν διὰ τῶν λόγων νὰ γκρεμίσουν ἀνοήτους ιδέας περὶ φυσικῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων ἢ περὶ ἀπεριορίστων δικαιωμάτων πλουτισμοῦ. Διὰ τῶν ἔργων προσεπάθησαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀμέσως τὴν κοινωνικὴν δυστυχίαν ἢ ὁποῖα τοὺς περιέβαλε καὶ νὰ ἐλαφρύνουν τὸν πόνον τῶν δυστυχούντων. Παρουσίασαν τοιοῦτοτρόπως κοινωνικὴν διδασκαλίαν καὶ κοινωνικὴν δραστηριότητα διὰ τὰ ὁποῖα προεκλήθη ὁ θαυμασμὸς ὅλων τῶν γενεῶν.

Θεωρητικὴ θεμελίωσις τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν ὄχι μόνον τὰ ὑφιστάμενα κοινωνικὰ καὶ οικονομικὰ προβλήματα, ἀλλὰ καὶ ἀντιλήψεις καὶ

1) PG 58, 630.

προκαταλήψεις αἱ ὁποῖαι συνετέλουν εἰς τὴν παράτασιν τοῦ κακοῦ. Διεκηρύσσετε ὅτι ὁ Θεὸς καθιστᾷ ἄλλον πλούσιον καὶ ἄλλον πτωχόν. Ὅτι οἱ δοῦλοι εἶναι ἐκ φύσεως ἀνήθικοι καὶ κατώτεροι τῶν ἐλευθέρων. Ἐπεωρεῖτο ὁρθὸν νὰ ὑπάρχουν ἄλλοι νόμοι διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ ἄλλοι διὰ τὰς γυναῖκας.

Μετ' ἀγανακτήσεως ἀπέρριπτον τοιαύτας ἰδέας οἱ μεγάλοι ἐκείνοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ διεκήρυσσον ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τοὺς ἀνθρώπους ἴσους. Αἱ διαφοραὶ προέρχονται ἐκ τῆς ἀδικίας τῶν ἀνθρώπων, ὄχι ἐκ τοῦ θείου θελήματος.

Ἄλλ' ἄς σταχυολογήσωμεν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁμιλιῶν των:

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἰς τὴν ὁμιλίαν του Περι πτωχίας ἀναιρεῖ τελείως τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὑπαίτιος τῶν οικονομικῶν διαφορῶν εἶναι ὁ Θεός. Ἐλεγον τότε διάφοροι πλούσιοι: Ὁ Θεὸς ἔδωσε τὴν ταλαιπωρίαν εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ τὸ εὖ πράττειν εἰς ἡμᾶς. Δὲν δυνάμεθα νὰ καταλύσωμεν τὴν ἀπόφασιν τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ φανώμεν φιλανθρωπότεροι ἀπὸ Αὐτόν. Ἄς κοπιᾶζουν λοιπὸν οἱ πτωχοί, ἄς ταλαιπωροῦνται, ἄς δυστυχοῦν. Ἀπαντῶν εἰς αὐτοὺς ὁ Ἅγιος Γρηγόριος τοὺς ὑπενθυμίζει ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν χρησιμοποιοῦν τὸν πλοῦτον των κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ἐλεοῦντες, ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν τοὺς τὸν ἐδώρησεν ὁ Θεός. Οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ ἰσχυρίζωνται ὅτι οἱ πτωχοὶ ὑποφέρουν τιμωρούμενοι διὰ τὰς ἁμαρτίας των, διότι οὐδεὶς γνωρίζει ἂν συμβαίη τοῦτο ἢ ἀντιθέτως ἂν δοκιμάζωνται δι' ἄσκησιν εἰς τὴν ἀρετήν². Ἐξετάζει ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἅγιος ἐν χωρίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰσχυρισμῶν: «Πένης καὶ πλούσιος συνήνησαν ἀλλήλους, ἀμφοτέρους δὲ ὁ Κύριος ἐποίησε» (Παροιμ. 22,2). Τοῦτο ἔλεγον πῶς σημαίνει ὅτι ὁ Κύριος ἐποίησε τὸν μὲν πλούσιον, τὸν δὲ πτωχόν. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος παρατηρεῖ ὅτι δὲν δηλώνει τὸ χωρίον ὅτι «θεόθεν ἢ τοιαύτη διαίρεσις», ἀλλ' ἀντιθέτως τονίζει ὅτι «πλάσμα Θεοῦ ὁμοίως ἀμφοτέροι, καὶ εἰ τὰ ἕξωθεν ἄνισα»³. Δηλαδὴ δὲν πρέπει ὁ πλούσιος νὰ περιφρονῇ τὸν πτωχόν λόγῳ τῆς ἐξωτερικῆς διαφορᾶς, ἀλλὰ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ὅπως αὐτὸς ἔτσι καὶ ἐκεῖνος ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἄς ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ὄχι μόνον τότε ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἀργότερον ἐκυριάρχουν αἱ ἰδέαι τὰς ὁποίας κατεπολέμησεν ἐνταῦθα

2) PG 35, 897.

3) PG 35, 905.

ὁ Μέγας Πατήρ. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Δύσιν, ἡ ὁποία εἶχε διαρθρωθῆ φεουδαρχικῶς, ἐπιστεύετο ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκ Θεοῦ ἐτάχθησαν νὰ διακρίνονται εἰς πλουσίους φεουδάρχας καὶ πτωχοὺς δουλοπαροίκους, εἰς ἀριστοκρατίαν καὶ εἰς λαόν, ἡ δὲ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξεως κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ἀντιμετωπιζέτο ὡς διατάραξις τῆς θείας τάξεως καὶ ὡς κάτι τὸ ἀφύσικον καὶ ἀνώμαλον.

Μίαν ἀνάλογον ἀντίληψιν ἔχομεν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν δούλων. Τὸ γένος τῶν δούλων ἐθεωρεῖτο ἐκ φύσεως ἄθλιον, ἀνήθικον, ἐπιρρεπὲς πρὸς τὴν κλοπὴν, τὴν μέθην, τὴν πορνείαν. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὄχι μόνον ἐπανειλημμένως κατεδίκασε τὸν θεσμόν τῆς δουλείας, τὴν ὁποίαν ὠνόμαζε «βλακείαν»⁴, ἀλλὰ καὶ ἠθέλησε νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθικότητος τῶν δούλων. Ἦτο μία πραγματικότης τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῆ. Μᾶς λέγει ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ὁμολογεῖται παντοῦ ὅτι τὸ γένος τῶν δούλων εἶναι «ἰταμόν, δυσδιατύπωτον καὶ δυστρέπελον» καὶ δὲν ἐπιδέχεται τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρετῆς. Ὅμως ὁ χρυσορρήμων Πατήρ δὲν μένει εἰς τὴν διαπίστωσιν ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ διακηρύσσει ὅτι τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φύσιν τῶν δούλων, ἀλλὰ εἰς τὴν κακὴν ἀνατροφὴν τῶν ἐκ μέρους τῶν ἀφεντικῶν «οὐ διὰ τὴν φύσιν, μὴ γένοιτο, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὴν ἀμέλειαν τῶν δεσποτῶν»⁵. Διότι, λέγει, οἱ κύριοι δὲν φροντίζουν δι' οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἑαυτοῦ των. Καὶ ἐὰν κάποτε ἐνδιαφεροῦν διὰ τοὺς καλοὺς τρόπους τῶν δούλων, πάλιν τὸ πράττουσιν διὰ τὴν ἰδικὴν των ἀνάπαυσιν, διὰ νὰ μὴ τοὺς δημιουργοῦν οἱ δούλοι προβλήματα μὲ πορνείας, κλοπὰς καὶ μέθην.

Τοιοιτοτρόπως παρημελημένοι καὶ χωρὶς φροντίδα οἱ δούλοι καταποντίζονται εἰς τὰ βάραιθρα τῆς κακίας. Διότι ἐὰν ὁ ἐλεύθερος, ἔχων πατέρα καὶ μητέρα καὶ παιδαγωγὸν καὶ τροφὸν καὶ διδάσκαλον καὶ φίλους, μόλις διαφεύγῃ τὰς κακὰς συνναστροφάς, τί νὰ περιμένη κανεὶς ἀπὸ τοὺς δούλους, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται ὅλα τὰ ἀνωτέρω καὶ συνναστρέφονται διαρκῶς μὲ διεφθαρμένους, χωρὶς κανεὶς νὰ προσέχῃ τὰς φιλίας των;

Διὰ τοῦτο δύσκολον εἶναι νὰ γίνῃ ἀγαθὸς ἓνας δούλος, ὄχι ὅμως ἀκατόρθωτον. Προέβαλε δὲ ὁ ἱερός Χρυσόστομος καὶ πειστικωτάτην ἀπόδειξιν τῶν ἐπιχειρημάτων του ὅτι οἱ δούλοι δὲν εἶναι ἀνήθικοι ἐκ φύσεως καὶ συνεπῶς δύνανται νὰ διορθωθοῦν. Ἡ ἀπόδειξις ἦσαν αἱ περιπτώσεις τῶν δούλων οἱ ὁποῖοι ἠσπάσθησαν τὸν Χριστιανισμόν καὶ οἱ ὁποῖ-

4) PG 53, 269.

5) PG 62, 685.

οι διὰ τῆς ἐναρέτου πλέον ζωῆς των κατέπλησσον τοὺς πάντες. Ἄπεδείκνυον οὗτοι τὴν ἰκανότητα τῶν δούλων νὰ καταστοῦν ἐνάρετοι, ἐνῶ συγχρόνως κατεδείκνυον καὶ τὴν ἀναμορφωτικὴν δύναμιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προεκάλουν τὸν θαυμασμόν πρὸς αὐτόν.

Σήμερον ἡ διακήρυξις περὶ ἰσότητος ἐκ φύσεως τῶν δούλων πρὸς τοὺς ἐλευθέρους μᾶς φαίνεται προφανής. Ὅμως ἄς ἀναλογισθῶμεν ἐπὶ πόσους αἰῶνας ἡ πολιτισμένη Δύσις δὲν ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τοιαύτας ἀντιλήψεις. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι μέχρι προσφάτως αἱ ἰδέαι περὶ τῶν μαύρων δούλων διέποντο ὑπὸ σκοτεινῶν προκαταλήψεων. Τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐλέγετο ὅτι ἡ κιτρινή φυλὴ, λόγῳ τῆς ἐπὶ αἰῶνας στασιμότητος τοῦ κινεζικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχε φθάσει ἤδη εἰς τὸ ἀνώτατον ὄριον προόδου τῆς καὶ δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ προχωρήσῃ περισσότερον. Καὶ σήμερον εἰσέτι πλείστοι ὅσοι ἐμφοροῦνται ὑπὸ ἀναλόγων ἰδεῶν καὶ διακηρύσσουν τὰς ρατσιστικὰς ἀντιλήψεις περὶ φυσικῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων.

Ἄλλο σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον τὸ πνεῦμα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν φαίνεται ὅτι προλαμβάνει τὴν ἐποχὴν μας εἶναι τὸ θέμα τῆς ἰσότητος τῶν δύο φύλων. Ἐπῆρχε, βεβαίως, τὸ γνωστὸν ρητὸν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὅτι «ἐν Χριστῷ οὐκ ἔστι ἀρσεν ἢ θῆλυ» ἀλλὰ φαίνεται ὅτι πολλοὶ τὸ ἐξελάμβανον ὑπὸ καθαρῶς θεολογικῆς ἔννοιαν καὶ δὲν ἐπρόσεχον τὴν ὑφισταμένην κοινωνικὴν ἀνισότητα μεταξὺ ἀνδρῶς καὶ γυναικός. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος διαπραγματευθεὶς τὸ θέμα ἔκανε παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐκπλήσσουν διὰ τὸν ρεαλισμὸν των. Δὲν ἐδίστασε νὰ χαρακτηρίσῃ ἀδίκους τοὺς νόμους τῶν αὐτοκρατόρων. Διατί, λέγει, οἱ νόμοι τιμωροῦν τὴν μοιχευομένην γυναῖκα, ὄχι ὅμως τὸν ἄνδρα; «Τί δήποτε, τὸ μὲν θῆλυ ἐκόλασαν, τὸ δὲ ἄρσεν ἐπέτρεψαν;». Καὶ διακηρύσσει μὲ τόλμην: «Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν». Ἀποκαλύπτει δὲ καὶ τὸ αἷτιον τῆς ἀδικίας ἐκείνης τῶν νόμων. «Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἢ νομοθεσία»⁶. Οἱ νομοθέται ὡς ἄνδρες ἐνομοθέτησαν μεροληπτικῶς ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν καὶ κατὰ τῶν γυναικῶν. Ἐνῶ ὁ Θεὸς δὲν ἔπραξεν οὕτω, ἀλλὰ λέγει: Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ὄχι μόνον τὸν πατέρα σου. «Ὁρᾶτε τὸ ἴσον τῆς νομοθεσίας». Βλέπετε, λέγει ὁ Ἅγιος, τὴν ἰσότητα τῆς θεϊκῆς νομοθεσίας. Ἕνας εἶναι ὁ δημιουργὸς ἀνδρῶς καὶ γυναικός, διὰ τοῦτο καὶ ὁ νόμος ἓνας.

Τὰ σύγχρονα φεμινιστικὰ κινήματα προβάλλουν κατὰ κόρον ἀνάλογα συνθήματα, συνήθως ὅμως μὲ ἄλλην βάσιν. Ἐπειδὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεί-

6) PG 36, 289.

στον έκκινούν ἐξ ὑλιστικῶν ἀντιλήψεων, δὲν ζητοῦν περιορισμὸν τῶν παρεκτροπῶν τῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ ἐλευθερίαν νὰ πράττουν τὰς ἰδίας παρεκτροπὰς καὶ αἱ γυναῖκες.

Αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι πεποιθήσεις τῶν μεγάλων Πατέρων περὶ τῆς φυσικῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων ἀποτελοῦν διακηρύξεις ἐνδιαφερούσας κυρίως τὴν ἠθικὴν τάξιν. Ὅμως γνωρίζομεν ὅτι καὶ ὁ οἰκονομικὸς τομεὺς ἐπηρεάζεται εἰς μέγαν βαθμὸν ἐκ τῶν πεποιθήσεων περὶ τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πίστις εἰς τὰς ἰκανότητας ὄλων τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὄχι ὀλίγων μόνων ἐκλεκτῶν, ἀποτελεῖ ὑγιὲς θεμέλιον καὶ ἀφετηρίαν τῆς προσπαθείας διὰ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας, ἐνῶ αἱ νοσηραὶ ἀντιλήψεις περὶ ἀνικανότητος ὀδηγοῦν εἰς μείωσιν τῶν καταβαλλομένων προσπαθειῶν, εἰς ἀποθάρσυνσιν τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας καὶ εἰς στασιμότητα.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ πλούτου καὶ τῆς πτωχείας

Ζῶντες εἰς τὴν σημερινὴν Δυτικὴν καταναλωτικὴν κοινωνίαν εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ συλλάβωμεν τὴν εἰκόνα τῆς πτωχείας, ἢ ὅποια ἐμάστιξε τὴν κοινωνίαν τῆς ἐποχῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ἄν καὶ οἱ μεγαλύτεροι κατὰ τὴν ἡλικίαν ἐνθυμοῦνται εἰσέτι τὴν περίοδον τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κατὰ τὴν ὅποιαν οἱ θάνατοι ἐκ πείνης ἦσαν σύνθητες φαινόμενον εἰς τὴν πατρίδα μας, ὅμως τὸ πρόβλημα τῆς ἐλλείψεως τοῦ στοιχειώδους ἄρτου ἔχει διαγραφῆ πλέον ἐκ τῶν προβλημάτων τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ θέματα περὶ ἰδιοκτησίας, πλούτου καὶ πτωχείας τὰ ἀντιμετωπιζομεν σήμερον περισσότερον θεωρητικῶς, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τρόπον πολὺ ὑποκριτικὸν ἀκούγεται παρὰ πολλῶν σπατάλων νεοελλήνων ἢ λέξεις «πεινᾶμε».

Ὅμως οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὁμιλοῦντες περὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν εἶχον ἐνώπιόν των τὰ πλήθη ἐκεῖνα τῶν ἀναπήρων, γερόντων, γυναικῶν, παιδιῶν, ἀσθενῶν, τὰ ὅποια ἐξελιπάρον διὰ τὴν στοιχειώδη τροφήν, ἐστεροῦντο κατοικίας καὶ ἐνδύματος, ἀπέθνησκον ἐκ πείνης καὶ νόσων. Προσεπάθουν λοιπὸν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι Πατέρες μὲ κάθε τρόπον νὰ πείσουν τοὺς πλουσίους τῆς ἐποχῆς των νὰ ἀνακουφίσουν τὸν πόνον τῶν δυστυχούντων. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐχρησιμοποιοῦν ἄλλοτε ἠπίαν γλῶσσαν, ἄλλοτε ἀπόλυτον. Προσεπάθουν νὰ διεγείρουν αἰσθήματα φιλανθρωπίας εἰς τοὺς φιλοχρημάτους, νὰ τοὺς συγκινήσουν, νὰ τοὺς πείσουν. Πολλάκις τὸ ἐπετύγχανον, ἄλλοτε ὄχι, καὶ τότε ἐχρησιμοποιοῦν γλῶσσαν σκληροτέραν κατὰ τῶν ἀναισθητῶν φιλαργύρων.

Ἐντὸς τῆς ὅλης αὐτῆς ποιμαντικῆς προσπάθειας ἐκινουῦντο καὶ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα καὶ αἱ διακηρύξεις, αἱ ὁποῖαι διατυπώνονται εἰς τὰς ὁμιλίαις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν σχετικῶς πρὸς τὴν ιδιοκτησίαν, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πτωχείαν. Δὲν ἐξήταζον τὰ θέματα θεωρητικῶς ἢ ἐπιστημονικῶς, δὲν ἦσαν οἰκονομολόγοι, οὔτε ἐξ ἄλλου εἶχον ἀναπτυχθῆ τότε ἀκόμη αἱ οἰκονομικαὶ ἐπιστῆμαι. Ὡς πηγὴν ὅμως τῆς συμφορᾶς ἔβλεπον κυρίως τὴν πλεονεξίαν τῶν πλουσίων, οἱ ὁποῖοι συνεσώρευον τὰ πλούτη στεροῦντες ταῦτα ἀπὸ τὸ σύνολον, συνήθως διὰ τῆς βίας καὶ τῆς ἀρπαγῆς, ἐκμεταλλεῦόμενοι τὴν ἀνάγκην τῶν πτωχῶν καὶ καθιστῶντες τούτους πτωχοτέρους. Ὡς λύσιν τοῦ προβλήματος ἔβλεπον οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι τὸ ἀντίθετον τῆς πλεονεξίας, τὴν ἐλεημοσύνην. Δὲν εἶναι βεβαίως αὕτη ἡ ιδεώδης λύσις, ὅμως ἦτο ἡ μόνη λύσις διὰ τὴν ἄμεσον ἀντιμετώπισιν τῶν πειστικῶν καταστάσεων τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μᾶς παρουσιάζει τὸ πρόβλημα ὅπως ὑφίστατο ἐν Ἀντιοχείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὑπελόγιζεν ὅτι τὸ ἐν δέκατον τοῦ πληθυσμοῦ ἦσαν πλούσιοι, τὰ ὀκτὼ δέκατα εἰς μεσαιάν κατάστασιν καὶ τὸ ἐν δέκατον τελείως ἄποροι, μὴ ἔχοντες οὐδέν.

«Ἐξετάσωμεν», λέγει, «εἰ δοκεῖ, τίνες πλείους ἐν τῇ πόλει, πένητες ἢ πλούσιοι καὶ τίνες οὔτε πένητες οὔτε πλούσιοι, ἀλλ' οἱ μέσην χῶραν ἔχοντες». Βεβαίως δὲν ἐστηρίχθη ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος εἰς στοιχεῖα ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰ ποσοστὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάζει εἶναι σχηματικά, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἀπείχον πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἦθελε διὰ τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν νὰ ἀποδείξῃ εἰς τοὺς ἀκροατάς του ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξαφανισθῆ τὸ πρόβλημα τῆς πτωχείας, ἂν οἱ πλούσιοι ἦσαν ἐλεήμονες. Συμφώνως πρὸς τὰ ποσοστὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάζει, ἡ ἀντιστοιχία ἦτο ἓνας πλούσιος πρὸς ἓνα πτωχόν. Ἐὰν δὲ ὑπελογίζοντο καὶ οἱ μεσαιῶι, θὰ ἠδύναντο ἑννέα ἄνθρωποι νὰ ἀναλάβουν ἓνα πτωχόν. «Διέλωμεν τοῖνον εἰς τοὺς δεομένους τὸ πᾶν πλῆθος τῆς πόλεως, καὶ ὄψεσθε τὴν αἰσχύνην ὅση... τοσοῦτων ὄντων τῶν δυναμένων τοὺς πεινῶντας τρέφειν, πολλοὶ πεινῶντες καθεύδουσι». Ἄς μοιράσωμεν τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐχόντων ἀνάγκην καὶ θὰ ἰδῆτε πόση εἶναι ἡ ἐντροπή... Ἐνῶ ὑπάρχουν τόσοι δυνάμενοι νὰ θρέψουν τοὺς πεινῶντας, πολλοὶ κοιμοῦνται πεινῶντες'.

Ἐφ' ὅσον ἐφαίνετο ὅτι διὰ τῆς ἐλεημοσύνης ἐλύετο τὸ πρόβλημα, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι κατέβαλλον προσπάθειας, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, νὰ ὠθήσουν

7) PG 58, 630.

εις αὐτήν. Προσάγοντες δὲ πλῆθος ἐπιχειρημάτων, ἐξετάζουν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.

Ἐπανειλημμένως ἔχει τονισθῆ ἀπὸ τοῦ θήματος τούτου ὑπὸ προηγουμένων ὁμιλητῶν ὅτι ἡ βασικὴ ἰδέα τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν περὶ ιδιοκτησίας εἶναι ἡ τῆς χρήσεως μόνον τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα οὐσιαστικῶς ἀνήκουν εἰς τὸν Θεόν. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἀνεγνώριζεν ἀπόλυτον δικαίωμα ἐπὶ τῆς ιδιοκτησίας, ἀκόμη καὶ κατάχρησιν αὐτῆς, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι διδάσκουν ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς ἀνήκουν εἰς Αὐτόν. Ὁ Θεὸς παραχωρεῖ τὰ ἀγαθὰ πρὸς χρῆσιν καὶ διαχείρισιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ τὰ θεωρήσιν ἰδικὰ των. Ὁ Μέγας Βασίλειος λέγει: Κατανόησον, ἄνθρωπε, αὐτὸν ὃ ὁποῖος σοῦ τὰ ἔδωσε. Ἐνθυμήσου, ποῖος εἶσαι, τί διαχειρίζεσαι, ἀπὸ ποῖον τὸ ἔλαβες, διὰ τί προετιμήθης ἐσὺ. Ἐχεις γίνεи ὑπηρετῆς τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, διαχειριστῆς τῶν ἄλλων ὑπηρετῶν («οἰκονόμος τῶν ὁμοδούλων»)⁸.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παρακινεῖ: ὦ φίλοι καὶ ἀδελφοί, μὴ γινώμεθα κακοὶ διαχειρισταὶ τῶν δοθέντων εἰς ἡμᾶς, διὰ νὰ μὴν ἀκούσωμεν: «Αἰσχύνθητε οἱ κατέχοντες τὰ ἀλλότρια»⁹. Ὅταν ἐλεῆς, «οὐδὲν δώσεις ἴδιον, ὅτι τὰ πάντα παρὰ Θεοῦ»¹⁰. Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος βεβαιώνει: «Πάντα γὰρ παρὰ τοῦ Χριστοῦ ἔχομεν... Τὸ δὲ ἐμὸν καὶ τὸ σὸν τοῦτο ρήματά ἐστι ψιλὰ μόνον· ἐπὶ δὲ πραγμάτων οὐχ ἔστηκε... Ἡ δὲ χρῆσις σή, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἄδηλος»¹¹. Ὅλα τὰ ἔχομεν ἀπὸ τὸν Χριστόν. Αἱ λέξεις ἰδικόν μου καὶ ἰδικόν σου εἶναι ἀπλαῖ λέξεις καὶ δὲν ἔχουν ὑπόστασιν ἐπὶ τῶν πραγμάτων... Ἰδική σου εἶναι μόνον ἡ χρῆσις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀβεβαία. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη δὲν ἐμφανίζεται κατὰ πρῶτον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐτόνιζε: «τί ἔχεις, ὃ οὐκ ἔλαβες; εἰδὲ καὶ ἔλαβες, τί καυχᾶσαι ὡς μὴ λαβῶν;» (Α΄ Κορ. 4,7). Ἀλλὰ καὶ πρὸ Χριστοῦ ὁ Εὐριπίδης λέγει: «οὔ τοι τὰ χρήματα ἴδια κέκτηνται οἱ βροτοί, τὰ τῶν θεῶν δ' ἔχοντες ἐπιμελούμεθα» (Τὰ ἀγαθὰ δὲν τὰ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἰδικὰ των, ἀλλὰ τὰ φροντίζουν ὡς ἀνήκοντα εἰς τοὺς θεούς). Ὁ δὲ Βίων παρετήρει: «τὰ χρήματα τοῖς πλουσίοις ἡ τύχη οὐ δεδώρηκεν, ἀλλὰ δεδάεικεν»¹². Ἄν ὅμως προϋπῆρχεν ἤδη ὑπὸ διαφόρους μορφὰς ἡ

8) PG 31, 264.

9) PG 35, 889.

10) PG 35, 885.

11) PG 61, 85.

12) Βλ. Ἀρ. Ἰγνατιάδου, Τρεῖς Ἱεράρχαι: Θεέσις, ἰδέαι καὶ ἀπόψεις των ἐπὶ οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων, σελ. 14.

διδασκαλία αὕτη, διὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἔλαβε τὴν ὀλοκλήρωσίν της καὶ τὴν πληρότητα καὶ ἀπετέλει οὐσιῶδες στοιχείον τῶν κοινωνικῶν κηρυγμάτων των.

Τὸ ἄμεσον ἐπακόλουθον τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ἦτο ὅτι δὲν δικαιούται κάποιος νὰ κρατῆ διὰ τὸν ἑαυτὸν του ὅσα ἀνήκουν εἰς τὸν Θεόν, τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς δωρίζει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἰδιαιτέρως τὸ βλέπομεν αὐτὸ εἰς τὴν ὁμιλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὸ ρητὸν «Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας». Ποῖον, λέγει ὁ πλούσιος, ἀδικῶ ἐὰν κρατῶ τὰ ἰδικά μου; Ποῖα ἰδικά σου; εἰπέ μου. Ἀπὸ ποῦ τὰ ἔλαβες καὶ τὰ ἔφερες εἰς τὸν βίον;... Τέτοιοι εἶναι οἱ πλούσιοι, συνεχίζει. Ἐπειδὴ προέφθασαν καὶ ἔλαβον τὰ κοινά, τὰ καθιστοῦν ἰδικά των. Διότι ἐὰν ὁ καθεὶς ἐλάμβανε μόνον ὅσα ἐχρειάζετο, καὶ τὰ περισσεύοντα ἔδιδεν εἰς τὸν ἔχοντα ἀνάγκην, δὲν θὰ ὑπῆρχεν οὐδεὶς πλούσιος, οὐδεὶς πτωχός... Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀπογυμνώνει τὸν ἐνδεδυμένον, ὀνομάζεται λωποδύτης. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, ἐνῶ δύναται, δὲν ἐνδύει τὸν γυμνόν, εἶναι ἄξιος ἄλλου χαρακτηρισμοῦ; «Τοῦ πεινῶντος ἐστὶν ὁ ἄρτος, ὃν σὺ κατέχεις, τοῦ γυμνητεύοντος τὸ ἱμάτιον, ὃ σὺ φυλάσσεις ἐν ἀποθήκαις, τοῦ ἀνυποδέτου τὸ ὑπόδημο, ὃ παρὰ σοὶ κατασπίπεται, τοῦ χριζόντος τὸ ἀργύριον ὃ κατορύξας ἔχεις»¹³. Ὅσα δηλαδὴ περιττὰ ἀποθηκεύεις, ἄρτους, ἐνδύματα, ὑποδήματα, νομίσματα, ἀνήκουν εἰς ἐκεῖνους οἱ ὁποῖοι τὰ στεροῦνται. Καὶ ἀδικεῖς τόσους, ὅσους θὰ ἠδύνασο νὰ βοηθήσῃς, ἀλλὰ δὲν τὸ πράττεις: «Ὡστε τοσοῦτους ἀδικεῖς, ὅσοις παρέχειν ἐδύνασο».

Παραπλήσια λέγουν ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἡ δριμεία αὕτη κριτικὴ κατὰ τῶν πλουσίων εἶναι κατ' οὐσίαν κραυγὴ διαμαρτυρίας ὑπὲρ τῶν δυστυχοῦντων καὶ ταυτοχρόνως προσπάθεια νὰ πειθοῦν οἱ πλουτοῦντες νὰ ἀλλάξουν τακτικὴν, νὰ βοηθοῦν ἀντὶ νὰ καταστρέφουν. Περισσότερον διαπιστοῦμεν ἐδῶ συναισθηματικὴν ἔντασιν, παρὰ φιλοσοφικὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τοῦ πλούτου καὶ τῆς πτωχείας. Διὰ τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἐξεζητημένον νὰ ἀναζητῶμεν εἰς τὰς ὁμιλίας ταύτας παραλληλισμοὺς πρὸς σύγχρονα κοινωνικὰ συστήματα.

Οὔτε ἡ ἐλεημοσύνη δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἀρίστη λύσις διὰ τὴν θεραπείαν κοινωνικῶν πληγῶν. Προσωρινῶς ἀνακουφίζει τὸν πόνον, ἀλλὰ ἀφήνει στάσιμα τὰ προβλήματα. Δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν παραγωγὴν, οὔτε ὠθεῖ πρὸς τὴν πρόοδον.

---

13) PG 31, 276 - 277.

Παρά ταῦτα τὰ διακηρυσσόμενα ὑπὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν περὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν παρέχουν τὴν ὑγιεινέραν θεμελίωσιν κάθε ἀνθρωπίνης προσπάθειας διὰ τὴν πρόοδον. Τὰ σύγχρονα κοινωνικο-οικονομικὰ συστήματα ὁμιλοῦν περὶ κινήτρων ἀναγκαίων διὰ τὴν ἐνεργοποίησιν τοῦ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ πρὸς παραγωγικὸν ἔργον. Τὰ κίνητρα αὐτὰ ἀναζητοῦνται εἴτε εἰς τὸ ἀτομικὸν εἴτε εἰς τὸ ταξικὸν συμφέρον. Ὅμως οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ἀναγνωρίζουν ἓν μόνον κίνητρον οἰασθήποτε πράξεως: τὴν ἀγάπην. Καὶ ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ὄντως οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι κατ' ἐξοχὴν συνετέλεσαν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος, ἐκινουῦντο ἐκ μόνης τῆς ἀγάπης, ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὸν συνάνθρωπον, πρὸς τὸ κοινωνικὸν σύνολον, πρὸς τὴν ἐπιστήμην, πρὸς τὴν τέχνην.

Ἄμεσος ἀντιμετώπισις κοινωνικῶν προβλημάτων ἐν τῇ πράξει

Τὰ κηρύγματα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν δὲν θὰ εἶχον τόσην ἀξίαν ἐὰν δὲν συνωδεύοντο ὑπὸ τοῦ μεγάλου φιλανθρωπικοῦ ἔργου τὸ ὁποῖον ἐπετελεῖτο ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν των καὶ διὰ τῶν ἰδικῶν των πρωτοβουλιῶν καὶ ἀκαταπαύστων ἀγῶνων. Ὅτε ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς πρεσβύτερος διηύθυνε τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον τῆς ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, εἰς τρεῖς χιλιάδας ἀνήρχετο ὁ ἀριθμὸς τῶν χηρῶν καὶ τῶν κορασιῶν εἰς τὰ ὅποια ἔδιδον καθημερινῶς τροφήν καὶ ἐνδύματα. Ἐπὶ πλέον ἐφρόντιζον τοὺς φυλακισμένους, τοὺς ἀσθενεῖς, τοὺς ξένους, τοὺς ξενιτευομένους, τοὺς ἀναπήρους¹⁴. Ἐκλεγείς δὲ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, μετέφερε ὁ Ἅγιος καὶ ἐκεῖ τὴν φιλανθρωπικὴν του δραστηριότητα καὶ τὸ πρῶτον ἔργον του ἦτο ἡ ἰδρυσις νέων νοσοκομείων. «Κτίζει πλείονα νοσοκομεία, προκαταστήσας δύο τῶν εὐλαβῶν πρεσβυτέρων, ἔτι μὴν τοὺς ἰατροὺς καὶ μαγείρους καὶ χρηστοὺς τῶν ἀγάμων ἐργάτας τούτοις εἰς ὑπηρεσίαν ὥστε τοὺς ἐπιχωριάζοντας ξένους καὶ ὑπὸ νόσου ληφθέντας τυγχάνειν ἐπιμελείας»¹⁵. Τὰ νοσοκομεία λοιπὸν ταῦτα, διοικούμενα ὑπὸ δύο πρεσβυτέρων καὶ ἔχοντα πλήρη προσωπικὸν ἰατρῶν, μαγείρων καὶ νοσοκόμων μοναχῶν, προωρίζοντο κυρίως διὰ τοὺς ξένους τοὺς παρεπιδημοῦντας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ λόγῳ ἀσθενείας ἔχοντας χρεῖαν ἰατρικῆς φροντίδος.

Τὸ κοινωνικο-φιλανθρωπικὸν ἔργον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἦτο παρομοίως ἀχώριστον ἐκ τῆς ὅλης δράσεώς του. Ἀξίζει νὰ ἀνα-

14) PG 58, 630.

15) PG 47, 20.

φερθῆ ἴσον ἐν τμημα ἐκ τοῦ ἀποχαιρετιστηρίου λόγου του, ὅτε παραιτηθεὶς ἐκ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου ἐμελλε νὰ ἀποχωρήσῃ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς αὐτὸ ὁμιλεῖ περὶ τῶν ὄρφανῶν καὶ πτωχῶν περὶ τῶν ὁποίων ἐφρόντιζεν ἐν Κωνσταντινουπόλει: «Χαίρετε ὄρφανῶν συστήματα. πτωχῶν ὀφθαλμοὶ πρὸς Θεὸν καὶ πρὸς ἡμᾶς βλέποντες· χαίρετε οἴκοι φιλόξενοι καὶ φιλόχριστοι καὶ τῆς ἡμῶν ἀσθενείας ἀντιλήπτορες»¹⁶. Ἄλλ' ἴσως ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τὰ πρωτεία εἰς τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον κατέχει ὁ ἀκάματος ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας, ὁ Μέγας Βασιλείος. Τὸ ὄνομά του συνεδέθη μετὰ τοῦ περιφήμου ἐκείνου φιλανθρωπικοῦ ιδρύματος, τῆς Βασιλειᾶδος, τὸ ὁποῖον παρέμεινε εἰς τὴν μνήμην τῆς ἱστορίας ὡς μία τῶν μεγαλυτέρων προσπαθειῶν κοινωνικῆς περιθάλψεως τῶν ἀνθρώπων. Δὲν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς πῶς ἐκτίσθη ἡ Βασιλειᾶς. Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ἐκτίσθη μετὰ πολλῶν δυσχερειῶν, ὄχι μόνον λόγῳ τῶν ἀπαιτηθέντων τεραστίων χρηματικῶν ποσῶν, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν συκοφαντιῶν τῶν ἐχθρῶν του. Εἰς μίαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς Καππαδοκίας Ἠλίαν ὁ Βασιλείος ἀπολογεῖται διὰ τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἠτοιμάζετο νὰ ἀρχίσῃ, τὰ ὑλικά τοῦ ὁποίου ἤδη συνεκεντροῦντο («ἤδη γὰρ ἐσμέν ἐν τῷ ἔργῳ, τὰς ὕλας τέως συμπορίζομενοι»). Ἀπολογούμενος κατὰ τῶν συκοφαντιῶν περιγράφει συγχρόνως καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ συγκροτήματος τῶν κτιρίων τὰ ὁποῖα θὰ ἀνηγείροντο: «Τίνα δὲ ἀδικούμεν καταγῶγια τοῖς ξένοις οἰκοδομοῦντες, τοῖς τε κατὰ πάροδον ἐπιφοιτῶσι καὶ τοῖς θεραπείας τινὸς διὰ τὴν ἀσθένειαν δεομένοις;»¹⁷. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι τὰ κτίρια θὰ προωρίζοντο: α') διὰ τὴν προσωρινὴν στέγασιν ξένων διερχομένων ἐκ τῆς Καισαρείας, β') διὰ μόνιμον στέγασιν πτωχῶν ἀναπήρων καὶ γ') διὰ τὴν περίθαλψιν ἀσθενῶν. Θὰ ἦσαν δηλαδὴ ξενοδοχεῖα, πτωχοκομεῖα καὶ νοσοκομεῖα. Διὰ τὴν λειτουργίαν δὲ αὐτῶν θὰ ἐχρειάζοντο νοσοκόμοι, ἰατροί, μεταφορικὰ ζῶα, ἀλλὰ καὶ προσωπικὸν διὰ τὴν ταφήν τῶν ἀποθνησκόντων. Περισσότερον ὅμως ἐνδιαφέρον ἀπὸ οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πλευρᾶς παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ πρόγραμμα περιλαμβάνετο καὶ ἡ διδασκαλία βιοποριστικῶν τεχνῶν καὶ ἐπὶ πλέον ἡ δυνατότης εὐρέσεως ἐργασίας ἐντὸς τῶν ἐργαστηρίων τοῦ ιδρύματος: «Τούτοις ἀνάγκη καὶ τέχνας ἔπεσθαι, τὰς τε πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίας καὶ ὅσαι πρὸς εὐσχήμονα βίου διαγωγὴν ἐφευρέθησαν, οἴκους πάλιν ἑτέρους τῆς ἐργασίας ἐπιτηδείους»¹⁸. Τοιοῦτοτρόπως ὄχι μόνον θὰ παρεῖχον ἐργασίαν εἰς τοὺς δυναμένους νὰ ἐργασθῶν,

16) PG 36, 493.

17) PG 32, 488.

18) Ἀὐτόθι.

ἀλλ' ἀσφαλῶς καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων θὰ ἀπετέλουν ἓνα ἐκ τῶν πόρων διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐξόχου ἐκείνου συγκροτήματος.

Ὁ Μ. Βασιλείος ἐπραγματοποίησεν ὅλα ὅσα ἀνήγγειλεν εἰς τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην. Καὶ πλησίον τῆς Καισαρείας ἰδρύθη νέα πόλις, τὴν ὁποίαν ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν εὐεργετηθέντων ἀπεκάλεσε «Βασιλειάδα». Ἦν περιγράφει πλήρης θαυμασμοῦ ἄλλος ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὁ φίλος τοῦ Μ. Βασιλείου Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἐγκωμιάζων τὸν Μ. Βασιλείον μετὰ θάνατον: «Μικρὸν ἀπὸ τῆς πόλεως πρόελθε καὶ θεάσαι καινὴν πόλιν, τὸ τῆς εὐσεβείας ταμεῖον, τὸ κοινὸν τῶν ἐχόντων θησαύρισμα, εἰς ὃ τὰ περιττὰ τοῦ πλοῦτου, ἤδη δὲ καὶ τὰ ἀναγκαῖα, ταῖς ἐκείνου παραινέσεσιν ἀποτίθεται»¹⁹. Προζώρησον, λέγει, ὀλίγον ἔξω ἀπὸ τὴν Καισαρείαν καὶ ἶδε τὴν νέαν πόλιν, τὸ ταμεῖον τῶν εὐσεβῶν, τὸν κοινὸν θησαυρὸν τῶν ἐχόντων χρήματα, οἱ ὁποῖοι καταθέτουν ἐκεῖ τὸ περισσεύμα ἀλλὰ καὶ τὸ ὑστέρημά των, πειθόμενοι ἐκ τῶν προτροπῶν τοῦ Βασιλείου. Πρὸς αὐτὴν τὴν πόλιν, συνεχίζει, δὲν συγκρίνονται οὔτε αἱ ἐπτάφυλοι Θῆβαι τῆς Βοιωτίας, οὔτε αἱ Θῆβαι τῆς Αἰγύπτου, οὔτε τὰ τείχη τῆς Βαβυλῶνος, οὔτε τὸ Μανσωλεῖον τῆς Ἀλικαρνασσοῦ, οὔτε αἱ πυραμίδες, οὔτε ὁ χάλκινος κολοσσὸς τῆς Ρόδου, οὔτε τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος τῶν ἀρχαίων ναῶν²⁰. Ἰδιαιτέρως ὁ Γρηγόριος περιγράφει μετὰ θαυμασμοῦ τὴν ἐντὸς τῆς Βασιλειάδος περίθαλψιν τῶν λεπρῶν, οἱ ὁποῖοι μέχρι τότε ἀπετέλουν τὸ οἰκτρότερον θέαμα ἀνθρωπίνης δυστυχίας ἀπελαινόμενοι ἔξω τῶν πόλεων καὶ περιφερόμενοι καθ' ὁμάδας ὡς «νεκροὶ πρὸ θανάτου», προκαλοῦντες ὄχι τὴν συμπάθειαν τῶν ἄλλων, ἀλλὰ τὴν ἀποστροφὴν καὶ τὸ μῖσος. Αὐτοὺς ὁ Βασιλείος τοὺς ἐστέγασεν εἰς ἰδιαιτέρα οἰκήματα τῆς Βασιλειάδος καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος «ὁ εὐγενὴς τε καὶ τῶν εὐγεγονότων καὶ τὴν δόξαν ὑπέρολαμπος» τοὺς περιεποιεῖτο καὶ τοὺς ἡσπάζετο ὡς ἀδελφούς²¹.

Τὸ συντελούμενον ἐντὸς τῆς Βασιλειάδος ἔργον προεκάλει τὸν θαυμασμὸν καὶ ἐθέρμαινε τὰ αἰσθήματα ἀγάπης τῶν κατοίκων τῆς χώρας, οἱ δὲ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ εἶχον εἰσελθεῖ εἰς ἀγῶνα ποῖος θὰ ὑπερβῆ τοὺς ἄλλους εἰς δωρεάς.

Ἐξετάζοντες τὸ πρόγραμμα τῆς Βασιλειάδος διαπιστοῦμεν ὅτι ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ἀνθρωπίνης δυστυχίας ἐγένετο κατὰ διαφόρους τρόπους, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν καὶ οἱ

19) PG 36, 577.

20) PG 36, 580.

21) Ἀπόθθι.

άνιατοι άσθενείς, όπως οί λεπροί, έμενον εκεί περιθαλπόμενοι μέχρι του θανάτου των. Οί έχοντες προσωρινήν ανάγκην είτε έβοηθούντο δια προσωρινής παροχής στέγης και τροφής (όπως οί πτωχοί ξένοι οί διερχόμενοι από την Καισάρειαν), είτε εάν ήθελον έξεμάνθανον τέχνην βιοποριστικήν την όποιαν θά ήδύναντο νά άσκήσουν κατοπιν έλευθέρως, ή και έντός των εργαστηρίων του ίδρύματος.

Βλέπομεν ότι ύπήρχε πρόγραμμα εξαλείψεως της έπαιτειας, ή όποία άποτελεί παράγοντα τελείως άρνητικόν εις την κοινωνικήν και οικονομικήν ζωήν. Οί δυνάμενοι νά εργασθούν έβοηθούντο εις τουτο, οί τελείως άνίκανοι έστεγάζοντο και περιεθάλλοντο, ουδεις δέ κατελίπετο εις τας όδούς.

Άξιότιμε Κύριε Πρύτασι,
Σεβαστοί μου κ. καθηγηταί,
Κυρίαί και Κύριοι,
Άγαπητοί φοιτηταί και φοιτήτριαι,

Όπως είπομεν έξ άρχής, προσεπαθήσαμεν νά παρουσιάσωμεν όλίγας μόνον πλευράς της κοινωνικής διδασκαλίας και πράξεως των Τριών Ίεραρχών. Προετιμήσαμεν νά τώ πράξωμεν παραθέτοντες άποσπάσματα κειμένων των μεγάλων αυτών Πατέρων της Έκκλησίας και άποφεύγοντες ιδιόκας μας κρίσεις, πλην όλίγων περιπτώσεων. Έλπίζομεν εκ της σταχυολογίας αυτης νά δύναται ό καθεις μόνος του νά εξαγάγη συμπεράσματα περι του όλου πνεύματος των Τριών Ίεραρχών. Ίσως όμως θά έπρεπε νά τονισθ ή μία γενική παρατήρησις: "Ότι οί Τρεις Ίεράρχαι, οί όποιοι δικαίως θεωρούνται ως ή αυθεντικώτερα έκφρασις της Ορθοδόξου Χριστιανικής διδασκαλίας και ζωής, μάς δεικνύουν πόσον ή έλληνοχριστιανική παράδοσις ίσταται πλησίον των προβλημάτων του ανθρώπου, πόσον την άπασχολεί ό ανθρώπινος πόνος και αι ύλικάί ανάγκαι της κοινωνίας. Ένώ διδάσκει την προσωρινότητα των έγκοσμίων και την αιωνιότητα των ουρανίων, δέν περιφρονεί τά έγκόσμια, δέν άδιαφορεί δια τά κοινωνικά προβλήματα, αλλά άκολουθοῦσα τώ παράδειγμα του καλου Σαμαρείτου προσπαθει νά ανακουφίση τόν πόνον του τραυματισμένου εκ των συμφορών ανθρώπου. Οί Τρεις Ίεράρχαι και με την διδασκαλίαν και με τώ έργον των έπρόβαλον την αξίαν του ανθρώπου ως όλου, ως ψυχοσωματικής όντότητος, όχι μόνον ως ψυχής. Έτόνισαν δέ και την σημασίαν της όργανικής έντάξεως εκάστου εις τώ κοινωνικόν

σύνολον, τονίζοντες τὰς ὀλεθρίας συνεπείας τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ τῆς φιλαυτίας. Ἡ σύγχρονος ἀνθρωπότης, ἡ πάσχουσα καὶ αὐτοκαταστρεφόμενη ὑπὸ τῶν παθῶν καὶ λαθῶν της, πολλὰ θὰ εἶχε νὰ ὠφεληθῇ ἐὰν ἐνεπνέετο ὑπὸ τοιοῦτου πνεύματος, τοιούτων ἰδεωδῶν. Τὸ μῆνυμα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν διατηρεῖ ὑπέρχρονον τὴν ἀξίαν του καὶ διὰ τὸ σημερινὸν κοινωνικὸν εἶναι τῆς ἀνθρωπότητος.

